

ЧОМУ УКРАЇНСЬКИЙ ІМЕННИК НЕ ВТРАТИТЬ КАТЕГОРІЮ РОДУ

Дубова Олена Анатоліївна,
д-р філол. н., професор
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
м. Миколаїв, Україна

Вступ. / Introductions. У працях деяких лінгвістів висловлюється думка про категорію роду в слов'янських мовах як пережиткове явище, що зберігається лише за традицією, і про те, що існування триграмемної системи іменникового роду в сучасних слов'янських мовах (зокрема – і в українській) не має логічного обґрунтування, а отже, ця категорія занепадає і має всі шанси або зникнути, або спроститися до двограмемної за прикладом більшості індоєвропейських мов (наприклад, англійської, французької, німецької), адже являє собою семантично не мотивоване ускладнення в мові [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Така оцінка триграмемної субстантивної категорії роду слов'янських мов демонструє сумнівну спробу кваліфікувати явища одних мов, застосовуючи до них мірки інших мов. Проте наукова коректність вимагає досліджувати й оцінювати мовні явища, зважаючи на те, що кожне з них є не автономним, а системним, співіснує у зв'язках з іншими явищами та одиницями конкретної мови, що являє собою систему, яка забезпечує комунікативні потреби певної спільноти. Крім того, якщо розглядати проблему існування категорії роду в українській мові, то виявляється, що вся історія української мови не дає нам фактів втрати або послаблення іменникової категорії роду. Отже, маємо певну суперечність між відсутністю семантичної мотивації для іменникової категорії роду і стійким її існуванням в українській мові.

Мета роботи. / Aim. Метою нашого дослідження є визначення обґрунтувань для перспектив категорії роду іменників в українській мові.

Матеріали та методи. / Materials and methods. Порівняння субстантивної категорії роду в різних мовах, виявляє істотні відмінності, що

існують цих мовах у семантичній специфіці морфологічної категорії роду іменників, зв'язках графем категорії роду з семами статі і функціях субстантивної категорії роду.

Основні характеристики категорії роду іменників сучасної української мови виявляються в таких її типологічних і функціональних властивостях: несловозмінна, реляційна (синтагматична) морфологічна категорія, функція якої полягає у визначенні вибіркового сполучення іменника з родовими формами ад'єктивних слів (прикметників, займенникових і порядкових прикметників, дієприкметників).

Значення роду в українській мові мають усі іменники, виняток становлять лише іменники *pluralia tantum*. Розподіл за родами іменників української мови, які мають значення роду, на відміну від французької чи німецької, не має визначеного зв'язку з належністю іменникової лексеми до певної лексико-семантичної групи або з семами 'живе' / 'неживе': пор. *день* – ч.р. і *доба* – ж.р. (назви відтинків часу); *дерево* – сер. р., *кущ* – ч. р., *трава* – ж. р. (назви видів рослинності); *став* – ч. р., *ріка* – ж.р., *озеро* – сер. р. (назви водойм); *горобець* – ч. р., *ластівка* – ж. р. (назви птахів); *вовк* – ч. р., *білка* – ж.р. (назви диких тварин). Отже, іменники української мови не мають прямої лексико-семантичної мотивації для графем роду.

Категорія роду іменників української мови є власне морфологічною на протилежності англійській субстантивній категорії гендеру (*the category of gender*), яку було б логічніше оцінювати як лексико-семантичну категорію згідно з її прямим зв'язком із семами статі в структурі лексичної семантики іменників. В українській мові між графемами роду і семами статі такого прямого зв'язку не існує. Графеми роду і семи статі є тими складниками семантичної структури іменників сучасної української мови, що репрезентують різні типи мовного значення: графеми роду є елементами граматичного значення іменників, а семи статі – елементами їхнього лексичного значення.

Семи статі відповідають біологічним ознакам позначуваної істоти як явищ позамовної реальності. Графеми роду відповідають граматичним ознакам

іменників як власне мовних одиниць. Такі відмінності між семами статі і грамемами роду свідчать про універсальний характер сем статі, що наявні в семантичній структурі певних іменників на позначення істот у всіх мовах, і специфічність граем роду, що наявні в іменників лише тих мов, що мають морфологічну категорію роду.

Сучасна українська мова належить саме до тих мов, іменники яких можуть мати як грамеми роду, так і семи статі. Загалом в українській мові іменники мають три грамеми роду (чоловічого, жіночого і середнього роду) і дві семи статі (сема чоловічої статі і сема жіночої статі). Однак ані сема статі, ані грамема роду не є обов'язковими для кожної субстантивної лексеми.

Семи статі відсутні (1) у всіх іменників, що називають неістот; (2) у збірних іменників (*людство, молодняк*) або конкретних іменників зі збірною семантикою, що називають істот (*народ, зграя*); (3) у більшості іменників чоловічого роду, що називають рід діяльності особи (*автор, водій, керівник, лікар, майстер*); (4) у більшості іменників, що називають диких тварин і птахів, а також риб, комах як рід (*акула, барс, ведмідь, вуж, гадюка, горобець, жаба, заєць, кит, крокодил, ластівка, леопард, миша, мураха, орел, судак, сардина, цвіркун*). Натомість грамеми роду відсутні лише в іменників, що мають у своїй парадигмі тільки відмінкові форми множини: *Карпати, Стожари, Черкаси, Альпи, Афіни, вершки, сутінки, цимбали, шахи, ножиці, сани*.

Розбіжності в складі тих іменників, що не мають грамеми роду, і тих іменників, що не мають семи статі, а також кількісні розбіжності між складом граем роду і сем статі свідчать, що між грамемами роду і семами статі українських іменників відсутні взаємооднозначні відношення. Навіть у тих іменників, що мають у своїй семантичній структурі як сему статі, так і грамему роду, не завжди спостерігаються співвідношення «сема чол. статі – грамема чол. роду», «сема жін. статі – грамема жін. роду». Пор.: *хлоп'я* – сема чол. статі, грамема сер. роду; *дівча* – сема жін. статі, грамема сер. роду.

Відсутність взаємооднозначних відношень між семами статі і грамемами роду є ще одним доказом того, що категорія роду іменників в українській мові

не має лексико-семантичної мотивації. Однак оцінювати раціональність / нераціональність існування в мові морфологічних категорій лише за наявності / відсутності в них лексико-семантичної мотивації некоректно, оскільки в мовах світу відношення дублювання, мотивації або підпорядкування між лексичними і граматичними значеннями не є обов'язковими, а лише можливими в обмежених випадках.

Раціональність / нераціональність існування в мові морфологічних категорій доцільно розглядати з позицій призначення, функції певної категорії в мові відповідно до основної функції мови – бути комунікативним засобом.

За своєю функцією категорія роду іменників української мови не належить до типу референційних (семантичних), тобто функція цієї категорії полягає зовсім не в тому, щоб бути носієм інформації про ознаки, властивості референта (зокрема – про стать позначуваної іменником істоти).

Субстантивна категорія роду української мови є реляційною (синтагматичною) категорією. (До слова, реляційні (синтагматичні) категорії властиві далеко не всім мовам, оскільки мовах, система іменних частин мови яких є зоною аморфізму, тобто переважної або повної відсутності словозміни, реляційні (синтагматичні) категорії зовсім відсутні. Можливо, саме орієнтація лише на семантично мотивовані референційні категорії і оцінка доцільності існування всіх морфологічних категорій за критерієм семантичності сформували погляд на реляційні категорії як семантично «порожні», а тому баластні для мови.)

Синтагматичний характер категорії роду іменників виявляється в тому, що функція цієї категорії полягає у визначенні вибіркової сполучуваності іменника з родовими формами ад'єктивних слів.

За умови стабільності родової грами в конкретної іменникової лексеми і за наявності у складі ад'єктивної парадигми морфологічних форм з усіма трьома значеннями роду для сполучення з конкретним іменником обирається лише та ад'єктивна форма, грама роду якої збігається з грамою роду іменника (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Вибіркова сполучуваність іменника з родовими формами ад'єктивних слів
як функція субстантивної категорії роду**

<i>тихий</i> (чол.)		<i>тихий</i> (чол.)		<i>тихий</i> (чол.)
<i>тиха</i> (жін.)	<i>ставок</i> (чол.)	<i>тиха</i> (жін.)	<i>ріка</i> (жін.)	<i>тиха</i> (жін.)
<i>тихе</i> (сер.)		<i>тихе</i> (сер.)		<i>тихе</i> (сер.)

Належність роду іменників до категорій реляційного (синтагматичного) типу виявляється в тому, що сполучуваність іменника як словоформи, що має предметне значення, з ад'єктивними словоформами, що мають значення ознаки предмета, забезпечується завдяки тому, що ад'єктивній лексемі надається форма з таким значенням роду, що збігається зі значенням роду іменникової словоформи. Саме цей збіг значень роду субстантивної й ад'єктивної словоформ є засобом оформлення семантико-синтаксичного зв'язку між ними (узгодження).

За умови вільного порядку слів в українському реченні несловозмінна реляційна категорія роду іменника є обов'язковою для системи сучасної української мови. Наприклад: *Настав несподівано **тихий** після нічної бурі ранок. Спокійна, оповита сріблястим серпанком ранкового туману **поверхня** озера нічим не нагадувала про вчорашню розбурхану стихію.* У наведених реченнях спостерігаємо різні варіанти розташування іменників відносно узгоджених з ними прикметників і дієприкметників: контактне препозиційне (*нічної бурі, сріблястим серпанком, ранкового туману, вчорашню розбурхану стихію*) і дистантне препозиційне (***тихий** після нічної бурі **ранок**; **спокійна, оповита** сріблястим серпанком ранкового туману **поверхня***). У випадках дистантного розташування між іменником та узгоджуваним прикметником або дієприкметником знаходяться інші іменники й прикметники або

дієприкметники. Однак завдяки відповідності родових значень іменника і прикметника або іменника і дієприкметника визначається, з яким саме іменником встановлюється семантико-синтаксичний зв'язок кожного з прикметників або дієприкметників. Якщо прибрати в реченні всі власне граматичні ознаки родових значень прикметників, дієприкметників та іменників, то речення втрачає комунікативну повноцінність (пор. з попереднім прикладом: *Настав несподівано тих... після нічн... бур... ранок. Спокійн..., оповит... срібляст... серпанк... ранков... туман поверхн... озер нічим не нагадував про вчораши... розбурхан... стихі|j|.*).

Для сучасної української мови реляційна субстантивна категорія роду є необхідною, оскільки забезпечує творення і сприйняття комунікативно повноцінних речень з вільним порядком слів.

Зауважимо, що для мов (як, наприклад, для англійської) з поширеними ознаками аморфізму іменних частин мови як засіб оформлення зв'язку між іменником і прикметником застосовується фіксований порядок слів у реченні, а саме, безпосередня контактна препозиція прикметника відносно іменника. Сучасна українська мова – це синтетична мова, в якій речення мають вільний порядок слів, завдяки якому виражаються різні комунікативно значимі інформаційні складники висловлення, а функція оформлення семантико-синтаксичних зв'язків між словоформами в речення здійснюється завдяки засобам синтетичного формотворення.

Результати та обговорення. / Results and discussion. Специфіка субстантивна категорія роду в сучасній українській мові полягає в такому: 1) є власне морфологічною категорією, а не лексико-семантичною; 2) має стабільну триграммну структура; 3) не виявляє взаємооднозначних зв'язків між морфологічними грамами роду і лексичними семами статі; 4) належить до реляційний (синтагматичний) функціонального типу; 5) призначена для конкретизації семантико-синтаксичного зв'язку іменника з підпорядкованою йому ад'єктивною словоформою.

Висновки. Для сучасної української мови реляційна субстантивна

категорія роду є необхідною, оскільки саме завдяки цій категорії забезпечується творення і сприйняття комунікативно повноцінних речень з вільним порядком слів, типовим для сучасної української мови, отже, забезпечується реалізація комунікативної функції. Вільний порядок слів є лише однією з комплексу тих ознак мов синтетичного типу, які співіснують у мові як комунікативно повноцінній системі у відношеннях взаємозумовленості: фонематичний консонантизм, динамічний наголос, багатоскладність, багатоморфемність, морфемний словотвір як спосіб поповнення словникового складу номінативних одиниць, синтетичне формотворення як засіб надання граматико-семантичної самостійності словоформі. Оскільки типологічні ознаки синтетичної мови є певним системним комплексом, то стабільність функціонування мови як комунікативної системи залежить саме від збереження всієї системи цих властивостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов, В. А. Род / В. А.Виноградов // Языкознание. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 417.
2. Curzan, A. Gender Shifts in the History of English / A.Curzan – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 13.
3. Ibrahim, M. H. Grammatical Gender: Its Origin and Development / M.H. Ibrahim. – The Hague: Mouton and Co., 1973. – P. 50.
4. Corbett, G. G. Gender / G. G Corbett. – Cambridge: Cambridge Univ.Press, 1991. – P. 9.
5. Sera, M. D. When Language Affects Cognition and When It Does not: An Analysis of Grammatical Gender and Classification / M.D.Sera // Journal of Experimental Psychology: General. – 2002. – 131.– P. 377-397.
6. Foundalis, H. E. Evolution of Gender in Indo-European Languages / H.E Foundalis // Proceedings of the 24th Annual Conference of the Cognitive Science Society. – Fairfax, Virginia. [Online]. Available: ww3.isrl.uiuc.edu/~jungwang4/laangev/alt/foundalis02evolutionOF/Foundalis2002.